

KIEKYBINĖS KAITOS IR JŲ IKONINĖ FUNKCIJA

Gražina AKELAITIENĖ

§ 1. Morfonologinės kaitos vaidmuo vertinamas nevienodai. Ji dažnai laikoma papildomu darybos formanto komponentu, labiau paryškinančiu kontrastą tarp pamatinio žodžio ir darinio (Girdenis, 1985, 53; plg. Kurilovič, 1962, 40). Kitų manoma, kad fonemų pasikeitimas tėra pamatinio kamieno morfonologiškai motyvuotas fonologinis prisitaikymas (Urbutis, 1978, 230), nelaikytinas darybos priemone ar formanto komponentu. Visiškai reikia sutikti su V. Urbučio argumentais, kodėl netikslu kaitas laikyti savarankiška darybos priemone, tačiau kažin ar negalima jų traktuoti kaip formanto komponento¹. Juk, pasak jo, „tam tikros fonologinės sandaros pamatiniai kamienai negali nepakitę jungtis su tam tikrais afiksais“ (Urbutis, 1978, 230). Vadinasi, tie afiksai ir implikuoja kaitą. Iš to plaukia išvada: jeigu tam tikri afiksai reikalauja fonologinio šaknies (kamieno) pakitimo, tai ir tas kitimas turi informacinę galią. Iš tiesų pakitimas gali informuoti apie toliau einantį afiksą, kuris tos kaitos „reikalavo“. Ypač tas pasakytina apie afiksus, kurių vediniai gana reguliariai turi balsių kaitą. Galima manyti, kad kaitos informuojamoji funkcija (žr. Gramatika, 1985, 54) leidžia kaitą laikyti formanto požymiu, t.y. sąlygiškai perkelti morfemų ribas ir kaitą tarsi priskirti formantui (plg. Garde, 1965). Anot V. Urbučio, kuo formantas ryškesnis, fonetiškai turtingesnis, tuo geriau reiškia darybos poziciją (Urbutis, 1978, 229). Morfonologinė kaita padeda sudaryti dar ryškesnį kontrastą tarp darinio ir tam tikros fonologinės struktūros pamatinio kamieno. Formantą apibrėžus kaip visumą morfonologiškai reikšmingų formalių požymių, kuriais darinys skiriasi nuo pamatinio žodžio (plg. Urbutis, 1978, 208), kaitos laikymas formanto komponentu visai galimas.

Kaip bebūtų vertinamas kaitos vaidmuo, reikia pripažinti morfemų raiškos pochyčio ryšį su prisijungusiais formantais. Kaita gali būti implikuota formanto raiškos, bet ji gali būti susijusi ir su formanto darybos funkcija. Tik kuo platesnė kaitos funkcionavimo sfera, tuo mažesnis jos informuojamasis vaidmuo (plg. Kubrjakova, Pankrac, 1983, 104).

¹ V. Urbučio teigimu, nėra darinių, nuo savo pamatinių žodžių formaliai skiriančiųsi vien garsų kaita (Urbutis, 1978, 229). Kažin ar tam neprieštarautų *meté* → *mété* tipo veiksmazodžių opozicijos, kur priesaga kaip darybos formantas funkcionuoja tik vedinio bendraties kamienne. Priesagos vaidmuo čia, ko gero, menkesnis negu balsių kaitos: kai kurie išvestinio veiksmazodžio paradigmos nariai skiriasi tik balsių kaita ir ją lydintia atitinkama priegaide, plg. *mečiau* → *mėčiau*, *metei* → *mėtei*, *meté* → *mėté*.

§ 2. Prie veiksmazodžio kamieno prisijungus darybos formantui, šaknies vokalizmas gali pakisti įvairiais atžvilgiais: pagal eilę, pakilimo laipsnį, kiekybę. Šiame straipsnyje apsiribota tais atvejais, kai morfonologiškai reikšmingas šaknies alomorfo diferencijavimo požymis yra balsių kiekybė.

Kartu su kaitomis /i/ : /i/, /u/ : /ū/, kur opozicijos nariai fonologiškai skiriasi tik ilgumu ir įtempimu, nagrinėtinos ir žodžių daryboje funkcionuojančios /a/ : /o/, /e/ : /ė/ kaitos. Jos skiria tas pačias morfonologines opozicijas, o tokių funkcijų vienodumą, matyt, bus lėmusi nesena diachronija².

§ 3. Žodžių daryboje balsis dažniau kinta ilgėjimo, o ne trumpėjimo kryptimi, kitaip tariant, dažnesnės tokios morfonemos³, kurių žymėtasis narys – ilgasis balsis.

Morfonemas <i/i>, <u/ū>, <a/o>, <e/ė> turinčių šaknų struktūra gana įvairi. Šalia šių morfonemų, išskyrus morfonemą <a/o>, rečiau būna balsingieji, daug dažnesni sprogtamieji arba pučiamieji⁴ priebalsiai, pavyzdžiui:

<i/i>: *stlgo* → *stygis*, *nuliko* → *núotykis*, *kđšo* → *kjšis*, *žlba* → *žybsóti*, *kđšo* → *kjšóti*;
<u/ū>: *dúžo* → *dūžis*, *įsiúto* → *įsiútis*, *pasúko* → *pósúkis*, *atsidúso* → *atódúsis*, *dúbo* → *dúbsóti*;

<e/ė>: *tėpa* → *tėpis*, *tėka* → *tėkmė*, *sėkasi* → *sėkmė*.

Beveik visų šaknų finalė vienanarė, išsiskiria {tikš}oti, sam{brūzd}is. Visiškai suprantama, kodėl ilgieji alternantai nepasitaiko prieš *RT*, *RS* tipo finale: jie negalimi dėl morfonologinės neutralizacijos (žr. Akelaitienė, 1993, 53), o kitokio tipo veiksmazodžių šaknų finalės iš viso retos.

§ 4. Morfonologinės kaitos parametrų dažniausiai reikia ieškoti už šaknies ribų. Išvestiniai vardažodžiai rodo labai dėsningą *V* → *Ū* kaitą, prisijungus daiktavardžio galūnei *-is*, tikriau sakant, visai *ia* kamieno galūnių sistemai:

/i/ → /i/: *brldo* → *brýdis*, *gímė* → *gýmis*, *kđšo* → *kjšis*, *knlso* → *knýsis*, *sumlšo* → *sąmyšis*, *skrldo* → *skryðis*, *įnlko* → *įnykis*;

/u/ → /ū/: *dúžo* → *dūžis*, *pajúto* → *pójútis*, *sujúdo* → *sájúdis*, *múša* → *mūšis*;

/e/ → /ė/: *súdera* → *sándėris*, *nėša* → *nėšiai*, *núteka* → *núotėkis*, *priúto* → *prlėtemis*, *tėpa* → *tėpis*;

/a/ → /o/: *iprąto* → *įprotis*, *dávė* → *dóvis*, *pėrdaro* → *pėrdoris*, *úžkalė* → *úžkolis*.

Ilginantis fomanto poveikis apima beveik visas veiksmazodžio šaknis su trumpaisiais balsiais /i/, /u/, /e/, /a/, prie kurių prisijungia galūnė *-is*, keičianti pamatinio žodžio gramatinį statusą ir įforminanti žodį kaip tam tikros kategorinės reikšmės darinį. Kai kuriose darybos kategorijose vykstanti *V* → *Ū* tipo kaita dėsningumu primena gramatiškai motyvuotas automatines kaitas: nėra beveik nė vieno vedinio, kuris, turėdamas substanyvizuoto veiksmo reikšmę, išlaikytų pamatinio veiksmazodžio šaknies trumpąjį bal-

² Nesena *a > o*, *e > ė* rodo kai kurių rytų aukštaičių šnekų faktai (žr. Zinkevičius, 1966, 71–74).

³ Morfonema suprantama kaip dvinaris vienetas, kurį sudaro pagrindinį ir šalutinį morfemos alomorfus skiriančios fonemos (plg. Mikulėnė, 1987, 30).

⁴ Apskritai šaknims būdingesnės morfonemos, esančios šalia balsingųjų priebalsių (žr. Akelaitienė, 1993, 204), taigi kalbamųjų morfonemų distribucija nėra tipiška. Ž, a morfonologiškai laikytini trumpaisiais, nes nekirciuotame skiemenyje tokios šaknys turi trumpuosius *e*, *a*.

ši (kitose darybos kategorijose tokių išimčių yra). Atrodo, neįprastai išsiskiria tik *pógulis* (plg. *átgùlis*), *núosmukis*. Morfonologinė kaitos poziciją galima išreikšti formule:

$$V \rightarrow \bar{V} \quad / \quad \{-is\} \\ [+ \text{ nomina actionis}]$$

Kaip minėta, griežtos implikacijos tarp formanto *-is* prisijungimo ir šaknies balsio ilgumo nėra tik kitokios darybos reikšmės vediniuose. Trumpąjį balsį išlaikę *kibis*, *kl-bis*, *sprigis*, *vedys*, *plepys* ir dūriniai *silpnarėgis*, *dūonkepīs*, *kraugerys* priklauso veiksmažodinės ypatybės turėtojų ar veikėjų pavadinimams, o *ldubis*, *užutekis*, *núodegis* greičiau gali būti suvokiami kaip veiksmo rezultato, o ne kaip veiksmo pavadinimai (dar plg. dūrinius *mėdsukis* ir *galvosūkis*).

§ 5. Šaknies balsis gali pailgėti net vardažodiniuose galūnės *-is* vediniuose, nors šiaip vardažodžių šaknims, kaip žinoma, kaitos nebūdingos. Jie taip pat paprastai priklauso abstraktams – reiškia substantyvizuotą ypatybę, pavyzdžiui: *lobis* (← *lābas*)⁵; *grōžis* (← *grāžus*), *plōnis* (← *platus*), *gēris* (← *gēras*), *dýdis* (← *dildis*), *gýlis* (← *gihus*). Tik vienas kitas su <V /V> tipo morfonema yra kitokios reikšmės: *rūdis* (← *rūdas*), *rētis* (← *rētas*). Kartu su pastaroju vediniu funkcionuoja ir kitokios darybos reikšmės vedinys *rētis* „išretintas miškas“, kuris neturi šaknyje morfonemos <c/ĉ>.

Taigi galima daryti išvadą, kad kiekybinę kaitą pamatiniame kamienne dažniausiai implikuoja viena iš dariausių galūnių, t.y. *ja* kamieno galūnė. Ilgasis pamatinio kamienio balsis yra tarsi savotiškas kodas, suteikiantis informaciją, kokio darybos formanto galima tikėtis. Taigi psicholingvistiškai kaita aiškiai labiau priklauso formantui negu šakniai. Segmentiškai skaidant, tokią morfemų ribų perintegraciją galima pavaizduoti grafiškai:

$$\begin{array}{c} \boxed{\bar{u}} \\ m u š + \boxed{\{-is\}} \end{array}$$

Taip interpretuojant, kiekybinę kaitą galima laikyti ne tik šaknies savybe, bet ir formanto komponentu.

Galūnės *-is* polinkis jungtis prie ilgabalsių kamienų dar labiau išryškėja, palyginus visus šio formanto vedinius (plg.: *slėgis*, *aihygis*, *ūžplūdis*, *núobėgis*, *lūnūdis*, *dūris*, *spýris* ir kt.). Vadinasi, šaknies balsio ilgumas morfonologiškai papildo galūnę *-is*. Šios galūnės abstraktuose trumpasis šaknies balsis traktuotinas kaip aiškus nukrypimas nuo morfolingvinio dėsningumo, nepaaiškinamos išimty.

§ 6. Kitos galūnės veiksmažodinius vedinius su *V* → *V̄* tipo morfonemomis įformina retai. Žinomi keli galūnės *-ė* vediniai (*brydė*, *mōlė*, *sąmonė*, *prėvolė*), dūrinys *naktigonė* ir negausūs galūnių *-a*, *-as*, *-us*, vediniai (*sąsūka* „kas susukta“, *prisūkas* „pūlinys“, *prōtas*, *stý-*

⁵ Vedinys *lobis* laikytinas sukonkretėjusios reikšmės abstraktu.

gias). Galūnės -a vediniai kiekybinės kaitos gali ir neturėti (plg. veiksmo rezultato pavadinimus *niolupa*; *niotrupa*, *niuoskutas*). Pastebėta, kad galūnė -a dažniausiai implikuoja kitokio tipo kaitą – šaknies balsio pokytį pagal eilę (žr. Akelaitienė, 1993, 141 ir kt.).

§ 7. Priesaginės darybos vardažodžiai su kalbamojo tipo morfonemomis negausūs ir kokių nors aiškesnių dėsningumų nerodo:

<i/i>: *prikšti* → *prikšītė*, *knisti* → *knyslė*, *išklašo* → *iškyšulys*, *knibo* → *kniburjys*;
<u/ū>: *brūkti* → *brūklys*, *knūbti* → *knūbsčias*, *sūko* → *sūkuryjs*, *švito* → *švityrjys*⁶;
<a/ō>: *dāvė* → *dovanā*, *gražūs* → *grožybė*;
<e/ė>: *tėka* → *tėkmė*, *sėkasi* → *sėkmė*, *nėša* → *nėščia*, *nūdegė* → *nuodėgulis*⁷.

Kai kuriuose šių vedinių alomorfaai su trumpuoju ir ilguoju balsiu gali laisvai varijuoti (*retmė* || *rėtmė*). Šalia *grožybės* „gražus daiktas“, *gėrybės* „turtas“ žinomi būdvardiniai abstraktai *gražybė*, *gėrybė* su išlaikytu pamatinio kamieno balsiu. Čia kaita yra įgijusi semantinę funkciją, bet jau leksikos, o ne žodžių darybos plotmėje [žr. Urbutis, 1971, 75] – balsių kaita ekspresyviau išreiškia opoziciją tarp darinio leksinių reikšmių, o ne tarp darinio ir pamatinio žodžio.

Galima manyti, kad šių vedinių šaknies balsių kaita yra susijusi ne su pagrindinio formanto afikso – priesagos – raiška, o su jį papildančiomis galūnėmis⁸. Taip traktuojant, vediniuose šaknies balsis daug kur tarsi implikuojamas galūnių *-is*, *-ė*.

Morfologišškai reikšminga vedinių prozodinė charakteristika: šaknies balsio kiekybinį pakitimą kaip privalomas požymis lydi tvirtagalė priegaidė (žr. Mikulenene, 1987, 35). Vadinasi, žymėtasis alternantas čia dera su nežymėtoju morfonemoms alternantu, kuris irgi gali būti laikomas kalbamųjų derivatų morfonologiniu rodikliu.

§ 8. Deverbatyvinuose veiksmožodžiuose šaknys su <V/Ū> tipo morfonemomis pasitaiko 1,5 karto rečiau negu daiktavardžiuose. Formantų raiškos ir kiekybinių kaitų ryšį juose sunku įžiūrėti. Kiekybinių balsių pokytį, atrodo, daugiau lemia vedinių darybos reikšmės, o ne formalūs veiksniai.

Dažniausiai <V/Ū> morfonemos funkcionuoja ištisinės trukmės išvestiniuose veiksmožodžiuose. Šaknys, įeinančios į šio tipo veiksmožodžius, sudaro 24,5% visų <V/Ū> tipo morfonemas turinčių šaknų. Iš esmės su duratyvine reikšme koreliuoja aukštutinio pakilimo ilgieji balsiai /ū/, /i/:

<i/i>: *brldo* → *brjđoti*, *drlbo* → *drybsđoti*, *klbo* → *kjđoti*, *klđo* → *kjđoti*, *svlro* → *svjđro*ti, *smļgo* → *smygsđoti*, *drlbo* → *drybsđoti*, *nļšo* → *ryšėti*, *kļšo* → *kjšėti*, *skļlđo* → *skjđdėti*;
<u/ū>: *dļbo* → *djbsđoti*, *knūbo* → *knjbsđoti*, *kļpō* → *kjđpėti*, *kūto* → *kjūdėti*;

⁶ *švityrjys* darybiškai gali būti siejamas ir su *švītė*, ir su *švito*, ir su *šviti*. Ko gero, semantiškai jis artimiausias pastarajam. Istoriskai žiūrint, *švityrjys* galėjo turėti įtakos *sūkario* balsio ilgumui, t.y. galėjo veikti analogija. *Sūkuryjs* gali būti vertinamas ir kaip antros pakopos darinys (*sūkti* → *sūkuriuoti* → *sūkuryjs*). P. Skardžius laiko *sūkuriuoti* antriniu [1943, 491]. Beje, jo yra nurodyta ir lytis su trumpuoju balsiu (*sūkuryjs*).

⁷ Priesaginės darybos *nuodėgulis* turi neįprastą priešdėlio alomorfa. Alomorfas (*nuo-*) būdingas galūnių darybos vediniams.

⁸ Balsinių priesagų vediniuose kaitos apskritai retos.

⁹ Taip teigiama tik remiantis darybos opozicijomis, kuriose funkcionuoja <V/Ū> tipo morfonema, o ne visais duratyviniais veiksmožodžiais.

<e/ĕ>: šėpti → šėpsóti;

<a/ó>: bālo → bolótioti.

Čia, kaip ir kitokio vokalizmo ištisinės trukmės veiksmazodžių šaknyse, ilgojo balsio tarsi „reikalauja“ darybos tipas, kurio bendra darybos reikšmė yra duratyvinė (plg. Jakaitienė, 1974, 31). Aptariant šio tipo vedinius, galima kalbėti ne tik apie kaitos koreliavimą su darybos reikšme ir tuo pačiu apie informuojamąją kaitos funkciją. Žymėtasis ilgasis alternantas čia tiesiogiai susijęs su vedinio semantika. Vedinis reiškia ilgąsį vyksmą negu pamatinio žodžių pasakytasis, ir tą semantinį skirtumą tiesiogiai atitinka šaknies balsio fonetiniai požymiai. Vadinasi, ilgumas čia tarsi motyvuotas semantiškai – atlieka ikoninę (vaizduojamąją)¹⁰ funkciją.

§ 9. Trumpojo ir ilgojo balsio kaita būdinga kai kuriems iteratyviniams veiksmazodžiams: *mėtyti* (← *metė*), *sūpauti* (← *sūpo*), *dūsauti* (← *duso*). Tačiau kartotinio veiksmo reikšmė dažnai susipynusi su deminutyvine. Ypač tai būdinga priesagos *-o-* variantų *-čio-*, *-sė-*, *-lio-* vediniams. Jų balsio ilgumas / trumpumas, matyt, taip pat laikytinas ne tik kartotinės darybos reikšmės rodikliu. Tokie opozicijose jis atlieka tiesioginę semantinę funkciją. Taip manyti galima ir dėl to, kad kalboje funkcionuoja atitinkami veiksmazodžiai ir su trumpuoju, ir su ilgoju balsiu, reiškiantys, kaip ir atitinkami ištiktukai, skirtingo intensyvumo veiksmus, plg.: *teplióti* || *tėplióti*, *šlubčióti* || *šlúbčioti*. Taigi žymėtasis alternantas aiškiai siejasi su reiškiamo veiksmo intensyvumu.

Taip pat traktuotinas ilgasis alternantas momentiniuose veiksmazodžiuose, pvz.: *tėptelėti*, *krýptelėti*, *kráptelėti*, *lúptelėti*. Balsių ilgumo kitimo semantinė funkcija pagal savo prigimtį čia taip pat gali būti susijusi su vadinamąja garsų simbolika: žodžiai su trumpaisiais šaknies balsiais žymi silpnesnį, o su ilgaisiais – stipresnį, intensyvesnį veiksmą [Urbutis, 1971, 76]. Taigi galima teigti, kad balsių kaita ir čia atlieka ikoninę funkciją.

Deminutyvuose *pabrydėti*, *palypėti*, *atsidūsėti*, *būvėti*, *pamėtėti*, *pagymėti*, *pamolėti*, *pasūpėti*¹¹, reiškiančiuose menkesnį už pamatiniu žodžiu pasakytąjį veiksmą, balsio ilgumas tiesiogiai su semantika nedera (nėra „ikoniškas“). Dėl kaitos reguliarumo čia tinka kalbėti apie darybos tipo „reikalaujamą“ kiekybinę kaitą, vadinasi, ši kaita gali atlikti informuojamąją funkciją ir todėl turėtų būti suprantama kaip formanto komponentas.

§ 10. Priesaga *-in-* paprastai manifestuoja kauzatyvinę reikšmę. Yra pastebėta, kad jos morfonologinis poveikis menkas: ją turinčiuose vediniuose pamatinio žodžio šaknis kinta palyginti retai – kinta tik silpnesnio akcentinio rango šaknys (plg. Jakaitienė, 1974, 31). <VIV> tipo morfonemą turintys *nėšintis*, *vėžinti*, *glūdinti*, *lykinti* tuo atžvilgiu išsiskiria – čia balsių kaitą patiria kirčiuotos vedinių šaknys. Tačiau jie, išskyrus paskutinįjį, turi individualias, sunkiai nusakomas darybos reikšmes ir kažin ar begali būti laikomi kauzatyvais.

¹⁰ Kai kurios kitos kaitos taip pat gali atlikti ikoninę funkciją (žr. Akelaitienė, 1993, 169, 172, 177). Apie lietuvių kalbos ikoniskumą, suprasdamas jį labai plačiai, yra rašęs J. Levinas (Levin, 1982); iš lietuvių kalbininkų apie balsių ilgumo ikoninę funkciją yra užsiminęs A. Girdenis (žr. Girdenis, 1985, 54).

¹¹ Šiuos vedinius galima traktuoti dvejai: formaliai jie gali būti pamatuojami priešdėlėtai veiksmazodžiais, taigi jie gali būti laikomi priesaginėmis (*pasūpti* → *pasūpėti*). Matyt, juos galima vertinti ir kaip mišrios darybos vedinius (žr. Urbutis, 1978, 289), nes ne visai aišku, kuris afiksas atlieka modifikuojamąją funkciją.

§ 11. Atvirksčios krypties kiekybinės kaitos pasitaiko rečiau. Be to, nevisiškai vienos jų morfonologinis reikšmingumas. Aukštutinių balsių /ū/ → /u/ ir /i/ → /i/ kaitos žodžių darybos sistemoje yra reikšmingesnės. Reguliariai ilgieji balsiai /ū/, /i/ sutrumpėja kauzatyvinės reikšmės vediniuose: *žūti* → *žudyti*, *kliūti* → *kliudyti*, *slūgti* → *slugdyti*, *ūpti* → *tupdyti*, *krykti* → *kvikdyti*, *krypti* → *kripdyti*. Visuose jų kauzatyvinė reikšmė manifestuojama priesagos -y- variantu -dy- ir kiekybine balsių kaita. Čia morfonologiškai reikšminga ir formanto raiška – ji informuoja apie galimą šaknies balsio kaitą. Išimčių, kaip ir visais morfonologinių kaitų atvejais, yra, pvz.: *pykdyti*, *rydyti*, *vykdyti*, *klykdyti*. Kaitos nebuvimo šiuose vediniuose negalima paaiškinti nei akcentiniu šaknų tipu (plg. *ryti* ir *klykti*, *pykti*, *vykti*), nei kitais morfonologiniais ypatumais.

§ 12. Kitokios reikšmės deverbatyvų su \check{V} → V tipo kaita iš viso mažai, ir juose kaita nedėsninga. Rasta pavienių iteratyvinės reikšmės vedinių su $\langle \check{V}/V \rangle$ tipo morfonema, pvz.: *pūsti* → *pūstyti*, *kriūkti* → *kriuksėti*, *kriuknėti*. Kadangi iteratyvinė reikšmė, kaip minėta § 9, dažniausiai būna susipynusi su deminutyvine, tokiuose vediniuose kaitą interpretuoti kebliau. Kai kurios šaknys turi trumpąjį balsį skirtingų deminutyvinių priesagų vediniuose: *tripėnti* (bet plg. *dūzgenti*), *tripsėnti*, *tripnėti*, *tripinėti*), bet daugiausia tokių vedinių sudaryta su priesaga -inė-: *tripinėti*, *slitinėti*, *slidinėti*, *tupinėti*. Turint galvoje jais reiškiamą neintensyvų veiksmą, galima kalbėti apie jų kaitos ikoninę funkciją.

§ 13. Žodžių daryboje retos morfonemos $\langle \check{o}/a \rangle$ ir $\langle \check{e}/e \rangle$, nors jos ir yra paveldėtosios apofonijos atspindys:

$\langle \check{o}/a \rangle$: *stóti* → *statis*, *skóbia* → *skabýti*, *žódo* (*žósti*) „taria“ → *žadėni*¹²;

$\langle \check{e}/e \rangle$: *vėpti* → *vėpti*, *grėbti* → *grebóti*, *tėkšti* → *tekšóti*, *rėpti* → *rėplės*.

Tokie vediniai kaip *lekióni* sukelia minčių, kad praeityje ir *grebóti*, *skabýti* šaknims būdinga kaita galėjo vykti ne darybos lygmenyje. Ir *skóbi*, ir *grėbti*, matyt, turėjo esamojo laiko šaknyje trumpuosius balsius /a/, /e/ (plg. tarminių *skabia* ir la. *grebt*).

Kalbamųjų morfonemų distribucija aiškiai ribota: jų galima tikėtis tik tose šaknyse, kurių finaleje ne sonantas. Prieš sonorinius priebalsius tokias kaitas paprastai automatiškai lemia fonologinės pozicijos pakitimas: $\check{V}-R$ → VR / —C. Vedinio *skabnas* šaknyje vykstančią / \check{o} / → /a/ kaitą taip pat reikia vertinti kaip automatinę (plg. *skolingas*).

§ 14. Galima daryti išvadą, kad lietuvių kalbos darybos lygmenyje balsių kiekybė paprastai kinta ilgėjimo ir įtempimo kryptimi, o ne atvirksčiai. Dažniausiai šaknyje kinta aukštutinio pakilimo balsiai /i/ → /i/ ir /u/ → /ū/. Ilgasis alternantas gali atlikti ne tik informuojamąją funkciją – rodyti koreliavimą su tam tikrais formantais ir atitinkamomis darybos reikšmėmis. Ilgasis šaknies balsis gali tiesiogiai sietis su vedinio semantika, t.y. atlikti ikoninę funkciją. Kiekybinė kaita kaip semantizuotas morfonologinis rodiklis būdingesnė vediniams, turintiems modifikacines darybos reikšmes: duratyvams, deminutyvams, momentiniams veiksmazodžiams.

¹² Šis žodis turi priblėsusią iteratyvinę reikšmę. Sinchroniškai turbūt nebetinka kalbėti apie darybos opoziciją *smoge* → *smagus*, nors pastarasis žodis, be pagrindinės reikšmės „malonus“, turi ir reikšmes „stiprus“, „sunkus“ (žem.).

QUANTITATIVE ALTERNATIONS IN WORD-FORMATION

Summary

The article deals with non-automatic quantitative vowel changes which take place in word-formation. They are implicated by a derivational formant. In Lithuanian word-formation the vowel quantity typically changes in the direction of increasing duration and intensity ($V \rightarrow \bar{V}$) and not the reverse. The functioning morphemes in word-formation are $\langle i/\bar{i} \rangle$, $\langle u/\bar{u} \rangle$, as well as $\langle a/\bar{a} \rangle$, $\langle e/\bar{e} \rangle$, the latter being less frequent. The long alternant has an informative function: it correlates with corresponding formants and derivational meanings. Quantitative alternations are especially regular in the derivatives of inflection *-is*, which have the meaning of substantivized actions, e.g., *mūšis*, *stygis*, *būvis*.

The quantity of root vowel can sometimes fulfill an iconic function. In some derivational oppositions, vowel lengthening or shortening has a direct reference to the verb semantics (it symbolizes more/less intensive and long action) e.g., *kūsti* → *kūšoni*, *trypiti* → *trypinėti*. Such alternation takes place in derivatives with modifying meanings.

LITERATŪRA

Akelaitienė G., 1993, Morfonologinės balsių kaitos dabartinėje lietuvių kalboje: Humanitarinių m. dr. disert. Vilnius: VPU.

Garde P., 1965, Limite de morphemes et limite de phonemes (avec application au russe). – Word, vol. 21 (3), 360–390.

Girdenis, 1985 – Гирденис А. Фонология и морфология. – Грамматика литовского языка / Гл. ред. В. Амбразас. Вильнюс: Мокслас.

Jakaitienė E., 1974, Šaknies balsių kaita priesaginių veiksmažodžių daryboje. – Kalbotyra, t. 25 (1), 29–36.

Kurilovič, 1962 – Курилович Е. Аллофоны и алломорфы. – Очерки по лингвистике: Сборник статей. Москва: Изд-во иностр. лит., 37–47.

Levin J., 1982, Iconicity in Lithuanian. – Folia slavica, vol. 5 (1–3), 230–245.

Mikulėnė, 1987 – Микүленене Д. Явления метатонки в именных флективных образованиях современного литовского языка: Дис. ... канд. филол. наук. Вильнюс: ВГУ.

Skardžius P., 1941, Lietuvių kalbos žodžių daryba. Vilnius.

Urbutis V., 1971, Garsų kaita ir žodžių daryba. – Kalbotyra, t. 23 (1), 71–78.

Urbutis V., 1978, Žodžių darybos teorija. Vilnius: Mokslas.

Zinkevičius Z., Lietuvių dialektologija. Vilnius: Mintis.

Vilniaus pedagoginis universitetas
Lietuvių kalbotyros katedra

Iteikta
1994 m. birželio 30 d.